

INHOUD

- 7** Jaap Goedegebuure
Eckhart voor sceptici. Bij wijze van inleiding
- 22** Jef Jacobs
God is niet God! Leven en werk van Meister Eckhart
- 48** Oek de Jong
De betoverende zinnen van Meister Eckhart
- 64** Jan Oegema
Er kriebelt een vliegje op de hand van de Meister
- 104** Roel Bentz van den Berg
Ruggelings de leegte in
- 118** C.O. Jellema
Een wet tegen afbakeningen. Over Eckhart en het dichterlijke denken
- 136** Nico Tydeman
De afgrond waarin ik kijk en die mij aanstaart. Meister Eckharts negatieve theologie en de contemplatieve praktijk van zen

156 Marcel Braekers o.p.
Leven zonder waarom. Meister Eckhart over het goede leven

170 Frans Maas
*'Zo'n mens is het leven zelf'. Over de levenskunst van
Meister Eckhart*

194 Gerard Visser
*Een wijdte die zichzelf in mij proeft. Over de houdingen
van eigenwilligheid en gelatenheid bij Meister Eckhart*

MEISTER ECKHART

TWEE PREKEN EN EEN TRAKTAAT

213 Meister Eckhart
Beati pauperes spiritu, quoniam ipsorum est regnum caelorum

220 Meister Eckhart
Et cum factus esset Iesus annorum duodecim

229 Meister Eckhart
Over afgescheidenheid

242 Noten

251 Over de auteurs

JAAP GOEDEGEBUURE

ECKHART VOOR SCEPTICI

BIJ WIJZE VAN INLEIDING

Meister Eckhart leeft. Hoewel zijn sterfdag bijna zeven eeuwen achter ons ligt, worden zijn preken en traktaten tot vandaag de dag intensief gelezen, niet alleen door filologen en filosofen (die in een steeds hoger tempo de ene studie na de andere over hem publiceren), maar ook door een even breed als divers publiek. We vinden er orthodoxe christenen onder, spiritueel en wijsgerig geïnteresseerden buiten dan wel binnen kerkelijk verband, agnosten en zelfs atheïsten.

De diversiteit van Eckharts hedendaagse gehoor spiegelt zich in een breed en geschakeerd palet van interpretaties en waardebeoordelingen. In de negentiende eeuw, toen de filosofie zich al sinds lang had gedistantieerd van de opdracht van Thomas van Aquino, die de wijsbegeerte als de dienstmaagd van de theologie zag, en de eerbied voor de christelijke leer niet meer vanzelfsprekend was, ontstond er ruimte voor een nieuw Eckhart-beeld. Niet alleen bracht Schopenhauer het denken van de Meister in verband met het boeddhisme,

hij ging ook zover om hem los te weken uit orthodoxie en dogmatiek. Voor Eckhart zouden de christelijke geloofwaarheden slechts een vorm van allegorisch te duiden mythologie zijn geweest.

In Schopenhauers voetspoor stelde Nietzsche kritische vragen bij het christelijke gehalte van Eckharts inzichten. Het wilde er bij hem niet in dat iemand die zich zo verregaand had weten te bevrijden van de conventionele theologie trouw kon blijven aan de kerk. Nadat hij in *Die fröhliche Wissenschaft* zijn instemming had betuigd met Eckharts beroemde bede aan God om van God te worden ontslagen, noteerde Nietzsche in een nagelaten aantekening hoe spijtig het was om te zien dat persoonlijkheden als Pascal en Eckhart door het christendom ‘bedorven’ waren. Veel liever waren hem oude Grieken als Heraclitus, Anaximander en Parmenides, in zijn ogen voorbeeldige denkers, die leefden in harmonie met de natuur en zich niet hadden laten afknippen door een wereldvijandige doctrine.

Ook Heidegger en Derrida, die in de twintigste eeuw Nietzsches metafysicakritiek hebben voortgezet, verstonden zich indringend met Eckhart. Heidegger gaf, weliswaar met een geheel eigen invulling, Eckharts begrip ‘*Gelassenheit*’ een centrale plek in zijn filosofie. Derrida op zijn beurt ging in op de kwestie van de door Dionysius en Eckhart beoefende negatieve theologie, waarvan zijn critici – volgens hem ten onrechte – beweerden dat het de inspiratie had gevormd voor zijn eigen filosofie, gebaseerd als die was op het productief maken van tegenstellingen en ontkenningen.

De reacties van deze vier kopstukken van de moderne filosofie geven aan dat Meister Eckhart meer dan een half millennium na zijn dood nog altijd (of liever gezegd: opnieuw, of misschien nog liever gezegd: voor het eerst) werd begroet als iemand wiens denken zo vitaal was dat hij als een serieuze gespreksgenoot en inspiratiebron kon gelden. Datzelfde geldt voor een aantal twintigste-eeuwse Nederlandstalige dichters en schrijvers van naam: Paul van Ostaijen, S. Vestdijk, Etty Hillesum, C.O. Jellema en Hans Faverey, om maar enkele te noemen.

VAN OSTAIJEN

Van Ostaijens ontmoeting met Eckhart vond plaats toen hij tegen het einde van de Eerste Wereldoorlog de wijk had moeten nemen naar Berlijn, om te ontkomen aan gerechtelijke vervolging vanwege zijn aandeel in de door de Duitse bezetters gesteunde Vlaamse emancipatiestrijd, vervolging die zeker tot gevangenisstraf zou hebben geleid. In Berlijn ging Van Ostaijen door een existentiële en levensbeschouwelijke crisis, maar het was juist in dat dal dat hij houvast vond bij een aantal mystieke auteurs. Recentelijk hebben Jef Bogman en Jan Oegema¹ laten zien dat door Van Ostaijen gekoesterde begrippen als ‘ontindividualisering’ en ‘ontworden’ hun ontstaan mede te danken hebben aan zijn lectuur van Eckhart, de meester die leert dat het ware inzicht begint met onthechting en ontleding. Poëzie als *De feesten van angst en pijn* en *Bezette stad*, geschreven in Berlijn, heeft minder te maken met het negativistische en destructief ingestelde Dada dan met de door Eckhart gepraktiseerde negatieve theologie, die Van Ostaijen vermoedelijk heeft leren kennen in Gustav Landauers uit 1903 daterende hertaling. Landauer, een linkse radicaal die na de Eerste Wereldoorlog en de instorting van het Duitse keizerrijk betrokken was bij de Münchener Radenrepubliek en werd vermoord toen hij in handen van een contrarevolutionaire strijdgroep was gevallen, trekt de lijn van Schopenhauer en Nietzsche door en zet Eckhart neer als een ketterse, antiklerikale en sceptische mysticus, die het transcendente godsbeeld inruilt voor een pantheïstische visie.

Berlijn was ten tijde van Van Ostaijens verblijf een brandhaard van maatschappelijke én artistieke revolutie. Vooraan in de strijd om vernieuwingen stonden de expressionisten en anarchisten; Gustav Landauer maakte van hun kringen deel uit. In profetisch aandoende bewoordingen getuigden ze van hun liefde voor de mensheid en van hun verwachting dat de Apocalyps en daarmee dus ook een nieuw Jeruzalem ophanden waren. De vier jaar durende

massaslachtingen op de slagvelden in Frankrijk en Rusland duiden ze als een voorspellend teken.

Van Ostaijen was al door het activistische expressionisme aange-
raakt toen hij, eenentwintig jaar oud en wonend in het door de Duit-
sers bezette Antwerpen, de bundel *Het sienjaal* (1918) concipieerde.
Als een tweede Van Gogh had hij zijn christelijk geloof willen inzet-
ten voor de vernederden en vertraptten. Eenmaal op zichzelf terug-
geworpen in Berlijn en danig gefnuikt in zijn heilsverwachtingen
begon hij zich te oriënteren op een veel minder sociaal bewogen va-
riant van het expressionisme. Van Kandinski en Picasso begreep hij
dat het niet de taak van de kunstenaar is om boodschappen uit te
dragen. Het ging er eerder om onder de opperhuid van de werkelijk-
heid op zoek te gaan naar het wezen der dingen. Jezelf vrijmaken
van je veeleisende en dwingende ego past daarbij. En dus was het
voor Van Ostaijen niet al te moeilijk om de door Eckhart aanbevo-
len weg van ontlediging in te slaan, een weg die hem ten slotte liet
uitkomen bij de ‘zuivere lyriek’, die hij verdedigde met een beroep
op de mystiek. Poëzie en mystiek, zo zegt hij in zijn programmati-
sche essay ‘Gebruiksaanwijzing der lyriek’, delen de extase, ‘het
vervuld-zijn-door-het-onzegbare. Zoals de ekstase slechts dit ene
thema kent dat is het schorsen van het dualistische aanvoelen van
God en de creatuur, zo kent de dichterlike ziel alleen dit ene verlan-
gen dat zij steeds wil uitdrukken het vervuld-zijn door het in het
transcendente boren van het woord. De ekstatieker en de dichter
worden beiden verteerd door gloed gans van binnen.’²

VESTDIJK

Aan het begin van de twintigste eeuw was Eckhart al in het Neder-
lands vertaald en becommentarieerd,³ maar je kunt niet zeggen dat
hij daarmee ook een grote bekendheid had gekregen. Dat hij om-
streeks 1950 onder de aandacht kwam van een wat breder Neder-

landstalig publiek is de verdienste van alleskunner en allesweter Vestdijk.

Vestdijk debuteerde als dichter en bouwde een ooit geduchte maar nu helaas tanende reputatie op als auteur van tweeënvijftig romans, waaronder *Het proces van Meester Eckhart* uit 1969. Daarnaast was hij de auteur van lijvige studies over zulke uiteenlopende onderwerpen als de symfonieën van Mahler, de psychologische aspecten van de angst, het wezen van de poëzie, de astrologie, en *last but not least* 'de toekomst der religie'. In dat gelijknamige boek, geschreven tijdens de Tweede Wereldoorlog maar pas in 1947 gepubliceerd, onderscheidde Vestdijk drie religieuze menstypen: het metafysisch-projecterende type, dat uitgaat van een eeuwige, buiten de mens om bestaande God; het sociale type, dat zijn religieuze inborst uitleeft in het stichten en beleven van gemeenschap, en het mystiek-introspectieve type, dat niet geïnteresseerd is in een eeuwig heil voor de hele mensheid dan wel een groep van uitverkorenen en al evenmin in een paradijs op aarde, maar zich in plaats daarvan richt op de mogelijkheid van individuele zelfvervolmaking door middel van geestelijke oefening. Vestdijk had een uitgesproken voorkeur voor het derde type, dat hij gestalte gaf met een signalement waarvoor hij te rade ging bij de vedische en boeddhistische geschriften, maar ook bij Eckhart, door hem – niet toevallig – neergezet als geestverwant van de Indische mystici uit de voorchristelijke periode.

In weerwil van Vestdijks uitdrukkelijke verzekering dat hij niet sprak als godgeleerde maar vanuit een godsdienstpsychologisch perspectief, verwekte zijn boek in theologische kringen een enorme opschudding. Men voelde zich aangevallen, tekortgedaan, belachelijk gemaakt, beledigd in zijn godsdienstige, dat wil zeggen christelijke gevoelens. Alleen al de polemieken rond het boek bevestigt dat Vestdijk niet alleen een serieuze maar ook markante participant was geworden in discussies over religie, discussies die zich vooral hebben toegespitst op de kwestie in hoeverre het christendom en de

christelijke erfenis nog de moeite waard waren om te worden meegenomen naar een volgend millennium.

Hoewel de plaats die Eckhart in *De toekomst der religie* inneemt relatief bescheiden is (hij wordt slechts driemaal expliciet genoemd), is het zonneklaar dat hij in dit boek toch een bijzondere status geniet. Ik ben niet de enige die daar zo over denkt. De essayist en godsdienstwetenschapper Fokke Sierksma, die het in de genoemde discussie met de theologen voor Vestdijk opnam, schreef dat hier een toekomst wordt geprojecteerd 'waarin alle mensen Meister Eckhart's zullen zijn'.⁴

Vestdijks keuze voor Eckhart berust op de overweging dat hij zich van alle christelijke denkers onderscheidt door zijn – uiteraard onbewust gebleven – verwantschap met de mystiek van Indiase bodem, zoals die te vinden is in de Upanishaden, in de leer van Shankara en bovenal in de inzichten van de Boeddha. Wanneer Vestdijk komt te spreken over het cruciale begrip 'atman', brengt hij dat in verband met Eckharts notie 'Seelengrund', het diepere of zo men wil hogere ik, het meer dan het beperkte ego omvattende Zelf met een hoofdletter waarmee de mysticus één wil worden.⁵ Gelet op de sympathie waarmee Vestdijk het boeddhisme tegemoet treedt (dat paste nu eenmaal het beste bij zijn grondhouding van relativisme, rationalisme, gelaten pessimisme en introvert individualisme), is duidelijk dat het belang en de waarde van Eckhart voor hem gelegen zijn in de aanname dat de Meister een nagenoeg perfecte representant is van het mystiek-introspectieve menstype dat de toekomstige religie vorm zal geven, tot en met de inrichting van kloostergemeenschappen van intellectuelen die 'der Welt abhanden gekommen sind', om te spreken met het door Mahler getoonzette gedicht van Rückert dat bij Vestdijks uitvaart ten gehore werd gebracht.⁶

Dat Vestdijk levenslang door Eckhart gefascineerd bleef, moge blijken uit *Het proces van Meester Eckhart*, de roman die twee jaar voor zijn dood verscheen. Het was overigens niet de eerste keer dat

hij voor zijn fictie een religiehistorisch onderwerp koos. In *De nachten van Pilatus* (1938) is Maria Magdalena de spreekbuis van de gnostische onderstroom in het vroege christendom. *Het vijfde zegel* (1937) behandelt ketterijen in het Spanje van koning Filips II en schilder El Greco. *De vuuraanbidders* (1947) speelt zich af in de eerste helft van de zeventiende eeuw, ten tijde van de twisten tussen remonstranten en contraremonstranten en de in Duitsland woedende Dertigjarige Oorlog, het grote conflict tussen katholieken en lutheranen.

Het proces van Meester Eckhart vormt in feite een passend slotakkoord van een levenslang gekoesterde fascinatie voor de speculatieve theologie, een fascinatie waar ook de beschouwing over de grootheid van Judas, te vinden in *Essays in duodecimo* (1952), van getuigt. Wat daarbij sterk opvalt is dat Vestdijk zich weliswaar manifesteert als vrijdenker en scepticus, maar beslist niet als een uitgesproken religievijandige atheïst zoals W.F. Hermans en Rudy Kousbroek dat waren. Kenmerkend zijn de gedachten die Vestdijk El Greco toeschrijft als die voor de inquisitie staat: 'Hij geloofde niet meer aan God, maar evenmin geloofde hij aan het niet-bestaan van God, omdat zowel het eene als het andere hem diep onverschillig liet! Dat schonk hem een grooten vrede, en, veel meer ketter dan die vrager daar met zijn geborneerd voorhoofd en syllogistischen mond bevroeden kon, hij had wel als apostel willen optreden voor dit nieuwe ongelooft, dat zoo troostrijk was en zoo vanzelfsprekend.'⁷ Naar mijn oordeel gaat het niet te ver om El Greco's nieuwe ongelooft te begrijpen in termen van Boeddha's doorzien van alle metafysica en godsgelooft als een al te menselijke projectie en Eckharts bede om zijn geest leeg te maken van God. Iets soortgelijks kan worden gezegd van de ontwikkelingsgang van Gerard Criellaert, de hoofdpersoon van *De vuuraanbidders*, van afkomst een rechtzinnig calvinist, maar uiteindelijk een twijfelaar die het gelooft aan God als menselijke zelfoverschatting beschouwt.

De door Vestdijk beschreven toekomst der religie is niet zozeer een op basis van gedegen analyses gedane voorspelling, maar eerder een droombeeld, het uitspreken van de vrome wens dat de mensheid die voorbij is aan het rotsvaste geloof in een transcendente god wat meer bescheidenheid zal hebben geleerd. In die zin is hij, hoezeer hij de karakteristiek zelf ook van de hand zal hebben gewezen, een profeet tegen wil en dank, een apostel, net als de door hem naar eigen beeld en gelijkenis geportretteerde El Greco, van het nieuwe ongehoof, dat overigens nog wel degelijk heel veel ruimte laat voor religie en spiritualiteit. In feite liep Vestdijk vooruit op de Zeeuwse dominee Klaas Hendrikse die zegt niet meer in God te geloven, maar die nog wel degelijk op de kansel blijft staan, en op Karen Armstrong die in haar recente boek *De kwestie God* (2009) haar sympathie uitspreekt voor de negatieve theologie die door de eeuwen heen van zo veel betekenis is geweest voor de christelijke mystici, Eckhart niet in de laatste plaats.

Inhoudelijk wordt *Het proces van Meester Eckhart* gekenmerkt door Vestdijks geliefde meester-leerlingthematiek. Zoals vaker zien we de meester, de Meister in dit geval, vanuit het gezichtspunt van de leerling, een leerling overigens die pas aan het eind toe kan geven dat hij in de ander zijn meerdere gevonden heeft. Verteller Nikolaus van Straatsburg immers maakt zich bij aanvang van zijn relaas bekend als de inquisiteur die op bevel van paus Johannes XXII onderzoek heeft gedaan naar eventuele ontoelaatbare afwijkingen van de kerkelijke geloofsleer in Eckharts preken. In die positie is hij schijnbaar superieur, maar wanneer hij Eckhart nader leert kennen, geeft hij, eerst aarzelend maar allens met grotere bereidwilligheid, toe aan diens natuurlijke autoriteit en onontkoombaar charisma. Uiteindelijk schaart hij zich zelfs aan des Meesters zijde en neemt na diens dood zijn verdediging op zich aan het pauselijk hof te Avignon.

Vestdijk vult het profiel van het romanpersonage Eckhart deels in door te rade te gaan bij het door hem gekoesterde ideaalbeeld van